

Malgrat les afirmacions anteriors, *Catalunya i Espanya* constitueix una eina imprescindible per al millor coneixement del pensament polític de Rovira i, indirectament, de les opcions de partit que impulsà, on es fa palesa la seva reafirmació per la plenitud de l'ús del dret d'autodeterminació per als pobles, en especial per a Catalunya, que es tradueix en el dret i el desig de la independència com a pas previ per poder vertebrar posteriorment unes opcions federals amb Espanya o amb Europa.

PERE ANGUERA

Llorenç FERRER, *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII i XIX)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987.

Després del volum tercer de *Catalunya dins l'Espanya moderna* la història agrària del nostre país només podia prendre, per a aquest període, dues direccions necessàriament emmarcades per l'obra de Vilar: o concentrar l'atenció en determinats sectors econòmics i empreses rellevants o focalitzar-la en un àmbit comarcal coherent per mirar de precisar més les relacions entre diferents estructures agràries i les també diverses trajectòries en la dinàmica transformadora de conjunt. Llorenç Ferrer ha escollit la segona en la seva memòria de doctorat, publicada sota el títol de *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII i XIX)*: un excel·lent exemple de la fecunditat del conreu de la història local quan aquesta s'emmarca en unes línies de reflexió que superen el cercle clos d'una erudició merament localista. El seu objectiu és explicar, a partir d'un exahustiu tractament de les fonts locals, la trajectòria comarcal que generà al Bages una forma de capitalisme agrari i un brot autòcton d'industrialització estretament relacionats.

Les febleses dels feudals

La reconstrucció pactada de l'ordre feudal el 1486 fou per a Llorenç Ferrer el punt de partida, en permetre a la pagesia aconseguir el control del domini útil i acumular els masos rònecs durant la crisi del segle XIV-XV. Fins al segle XVI el poblament en masies disperses que caracteritza la Catalunya Vella es mantingué al Bages molt inestable —una inestabilitat que també fou social i política—, i això resultaria profitós per als pagesos de mas que detingueren els mitjans per emprendre la iniciativa econòmica sota un règim senyorial poc oneros, i que situava els feudals en una situació de gran exterioritat davant la producció rural.

L'erosió de la detracció feudal postulada per Llorenç Ferrer presenta dues cares. D'una banda, la pèrdua de pes i de diversitat de la renda senyorial mateixa: en el set-cents havien desaparegut la major part de càrregues en treball o les proporcionals a la collita, com la tasca, batadura, jova, tragina i altres. Els drets derivats del domini directe es limitaven a uns censos en diner secularment devaluats i un lluïsmo força per sota del terç. Així les coses, la part més substancial de la renda feudal subsistent eren els delmes, percebuts per l'Església a les senyories eclesiàstiques i reials, i pels senyors laïcs als municipis de la seva jurisdicció. Residint fora de la comarca, aquests nobles arrendaven la percepció dels drets a intermediaris que desviaven una part d'aquell flux de renda cap a mans no feudals.

Tanmateix, Llorenç Ferrer defuig —com Emili Giralt assenyala al pròleg— la confusió entre «la tesi de Vicens Vives sobre la consolidació d'una pagesia benestant a la sortida de la crisi de l'edat mitjana», i una imatge pairalista «quant a l'harmonia i la pau generada per l'emfiteusi». Justament per això, fóra interessant que hagués precisat millor l'altra cara de la feblesa dels feudals en la relació senyorial: no és la mera debilitat de la renda allò que més compta, sinó la relació entre la detracció feudal i el producte net pagès (o si es vol, la «taxa de sostracció» real). En altres paraules, el vincle senyorial era dèbil també perquè els emfiteutes dels masos esdevingueren econòmicament potents.

La força del mas pagès

El tema de l'emfiteusi esdevé crucial en aquest punt i constitueix un dels eixos del llibre. Llorenç Ferrer s'aparta d'una visió estretament notarial de l'emfiteusi i estableix una clara distinció entre la «relació d'explotació dominant fins aleshores entre senyors feudals i pagesos» i una nova «relació d'explotació fonamental» establerta entre emfiteutes de mas i pagesos nous, que «esdevé l'eix vertebrador de l'estructura agrària bagenca». El fet econòmic és més important que el dret que el configura com a relació social. Però que una mateixa institució emfiteutica doni forma jurídica a relacions socials molt diferents econòmicament genera no poques confusions.

Escriu Llorenç Ferrer, per exemple, que, de les dues «relacions de força fonamentals», «la que s'estableix entre senyors feudals i pagesos de mas» acabarà essent «més favorable» a aquests segons. Això és del tot correcte si la relació de força designa el lligam emfiteutic, diferenciant aquell que articula el règim senyorial d'aquell altre esdevingut mer contracte de conreu, que cedeix el domini útil a canvi d'una renda de la terra actualitzada. Referit al règim senyorial mateix, resultaria, en canvi, del tot equívoc: per molt devaluada que estigués, mai no podria ser favorable al pagès haver de pagar una renda feudal; i una renda feudal poc substanciosa podia ser també una dura càrrega si requeria sobre explotacions econòmicament molt febles. De la mateixa manera, es troba a faltar en el treball la consideració de la fiscalitat absolutista, especialment sota els Borbons. Si cal anar de la lletra dels notaris a les relacions de força, convé no oblidar que els pagesos de mas esdevingueren benestants al Bages pagant una sostracció fiscal, a més d'una feudal.

L'element decisiu d'aquesta interacció entre ingress pagès i detraccions exteriors és assenyalat amb molt d'encert per Llorenç Ferrer: el mas emergí de la crisi feudal com una unitat d'explotació ben dotada de recursos, internament equilibrada, que detenia el control de l'espai no conreat sobre el qual es produiria el creixement agrari posterior. «Aquest possessors del domini útil cediran part de la terra que controlaven a altres pagesos sense terra, però en unes condicions més dures». Aquesta havia de ser la base de la seva puixança econòmica.

Del control de la terra al control del treball aliè

L'establiment dels nous pagesos en el set-cents seguirà tres patrons. On les densitats de població romandran baixes i l'hàbitat dispers hi haurà una colonització «intercalar» a partir dels masos centrals que sots-establiran nous masos satèl·lits en la forma estel·lar típica de la Catalunya Vella. Mentre el mas originari continuava dotat de la diversitat equilibrada de recursos que li confe-

reix la imatge tradicional —terra campa, farraginals, vinya, olivera, horta, molt bosc, pastures, bestiar de tir i d'engreix— els masos satèl·lits reunien només unes poques terres al seu voltant. Al Pla, un creixement demogràfic més intens, lligat a la recepció de corrents migratoris, portaria a la formació de nuclis vilatans d'habitat concentrat. També aquí controlaven el procés els masos benestants, però les cessions del binomi casa-hort es desvincularien de l'establiment de terres de conreu. Sots-establiment i compra-ventes eren opcions legals per a un acte econòmicament idèntic: en el primer podia optar-se per maximitzar l'entrada, mentre que en les segones l'adquiridor havia de carregar amb un censal a causa del magre poder d'estalvi previ dels immigrants. El flux de renda addicional i actualitzada era al capdavant allò que comptava. El tercer patró fou el de Manresa, Cardona o Moià, on el procés d'urbanització era ja anterior.

Hi ha un fet comú en tots els casos. Concentrat o dispers, el poblament originà una multiplicació de minses possessions pageses, insuficientment dotades per esdevenir explotacions viables, i que, per tant, havien de recórrer de nou als masos en demanda de terres. Aquesta desigualtat interna determinarà una estructura dual de la pagesia. D'una banda, masos amb terres per explotar que ultrapassaven la seva capacitat de treball interna, incloent-hi el recurs limitat a llogar treball assalariat. De l'altra, pagesos que han d'accedir a aquella terra del mas a través d'un contracte de conreu. La desigual dotació de terra anava unida a altres dissimilituds internes a cada tipus d'explotació que determinaven una diferenciació econòmica: policulturalis i equilibrades les primeres; precàries i forçades cap al monoconreu les segones.

La rabassa morta i els problemes de l'especialització vitícola

Al Bages els dos contractes de conreu característics foren la masoveria i la rabassa. Però l'una i l'altra tingueren funcions molt diferents. La generalització de la masoveria prové de la necessitat de cedir l'explotació dels masos quan l'enriquiment i ascens social dels seus possessors els portà a acumular-ne, i a abandonar-los com a llocs de residència i alhora seu d'una gestió directa. Com a resultat d'aquest procés d'acumulació, no pot servir per explicar-lo. L'arrendament en diners es practicà només a les terres de rec de nuclis urbans i vilatans. Resta únicament la rabassa com a element veritablement vertebrador del creixement agrari setcentista del Bages. Això implica que el dit creixement es féu aprofitant i reproduint l'entramat d'una emfiteusi que continuà alhora conformant el règim senyorial. I significà també que en aquesta comarca, com a totes on predominava la rabassa, el creixement havia de prendre la forma d'especialització vitícola.

Aquesta vinculació entre rabassa i especialització vitícola presenta un seguit de problemes. D'antuvi, planteja una amiguitat pel que fa a l'origen, la datació i la caracterització precisa del procés, car, en efecte, la vinya i la rabassa ja eren presents a moltes comarques catalanes molts segles enrera. ¿A partir de quin moment la multiplicació d'aquesta fórmula donà lloc a una viticultura especialitzada amb virtualitats transformadores? ¿Què entenem en realitat per creixement vitícola i especialització en aquest conreu? És una qüestió molt central per a la història agrària de Catalunya, atès que totes les versions del desenvolupament agrari català anterior a la revolució liberal l'interpreten com un model d'especialització rural fonamentat en la viticultura.

Com a moltes contrades, la vinya era present al Bages des d'època medieval, però Llorenç Ferrer sosté que no fou fins al set-cents que es produí una veritable transformació vitícola, tot i que l'especialització en aquest conreu venia

d'abans. Un problema de cronologia va lligat, com tants altres cops, a un altre de definició, i el llibre ofereix dues vies interessants per aproximar-se a una resposta.

La primera és el caràcter bifront que la comercialització vitícola presenta al Bages i a d'altres comarques de la Catalunya central, com la Segarra. D'una banda, s'exportava vi cap a la Muntanya. De l'altra, sortia aiguardent cap a la Marina. El primer ja era un comerç força actiu abans del set-cents, mentre que la destil·lació i l'exportació d'aiguardent «*por mar a Inglaterra, Holanda e Indias*» hauria estat aquí la novetat del segle. El problema és que Llorenç Ferrer es basa en aquest pas en el testimoni de Francisco de Zamora, que és del final del segle XVIII i afegia, en canvi, que només es destil·laven aleshores excedents irregulars. L'escassa infraestructura d'alambins destinats a destil·lar el vi sobrant o malmès confirma que l'estret lligam entre exportació d'aiguardent i viticultura especialitzada no s'atansava gaire més enllà de la Serralada Pre-litoral.

L'altre indicatiu és més concloent. Entre el primer cadastre i els amillaments del vuit-cents «és l'expansió de la vinya la que fa augmentar l'àrea de conreu. Quan aquesta no s'ha produït, la base cerealícola predomina enmig d'importants zones de bosc i erm». Això sembla implicar que en el marc policultural del mas bagenc la vinya no era encara un conreu especialitzat, malgrat el seu caràcter eminentment comercial, i que ho seria en canvi a partir de la nova onada de plantacions dels segles XVIII i XIX, que es feren en règim de virtual monoconreu. L'olivera ofereix un bon contrast: es manté com a conreu marginal, «però no deixa de cridar l'atenció la seva aparició en petites quantitats a gairebé tots els municipis». En altres comarques els ceps podien encara continuar fent aquest mateix paper, la qual cosa planteja la necessitat de precisar l'abast de l'especialització vitícola també diacrònicament.

Si aquesta lectura del fenomen és correcta, comporta algunes implicacions quan es considera alhora el vincle comercial i l'estructura agrària en què es produí aquell creixement vitícola *especialitzat*: «l'expansió de la vinya fou obra de la petita explotació, però a nivell de propietat es féu en terres dels masos». Els masos benestants continuaven practicant un policonreu equilibrat, amb les dotacions de bestiar, bosc, pastures i adobs necessaris per garantir l'estabilitat dels rendiments, però obligaven contractualment els petits productors a practicar un monoconreu comercial per necessitat. Podria parlar-se, doncs, d'una especialització forçada que obligava els rabassaires a inserir-se en el mercat en unes condicions molt diferents de les del mas. Aquest podia combinar els avantatges de l'autoconsum i d'una inserció directa i «positiva» en els circuits comercials. Els rabassaires havien de vendre per pagar rendes, impostos i deutes, però sobretot per adquirir la subsistència. L'estalvi de compres (pel cereal sembrat entre ceps o amb l'aplicació intensiva de treball als horts familiars) era per a ells una estratègia molt limitada. Havent de vendre en moments de preus baixos i comprar en els de carestia, esdevenien víctimes de les fluctuacions del mercat sense poder-ne aprofitar els avantatges. «Els mecanismes de mercat aprofundien la diferenciació social»: a més de la diferent dotació de terres entre masos i rabassaires, només els primers tenien tines i botam per conservar-hi el vi, no hi havia comunals i les herbes eren dels amos, incloses les de parcel·les cedides a rabassa, i concentraven a les seves mans el bestiar de treball i d'engreix. La diversificació de conreus comportava un millor aprofitament estacional de la capacitat de treball interna del mas, mentre que el monoconreu dels rabassaires els convertia en mà d'obra parcialment desocupada, a l'abast dels amos de masies per llogar puntualment treball assalariat.

Això darrer explicaria també l'anòmala coexistència al Bages d'una viticul-

tura especialitzada i la participació de les famílies rabassaires en xarxes d'indústria domiciliària rural. I és que no era imprescindible que els decantaments alternatius que el procés d'especialització comportava haguessin de concretar-se a l'espai, com a basculaments diferents i complementaris de comarques també diferents. En una mateixa comarca aquests decantaments podien donar-se a nivell d'explotació: la dedicació més regular i intensiva de la viticultura no eliminava la subocupació de mà d'obra rural si el viticultor era una família rabassaire insuficientment dotada de terra. L'element decisiu aquí era que tot el procés d'especialització recolzava sobre una diferenciació i expropiació *parcial* de la pagesia i una correlativa inserció *parcial* en el mercat.

Ni millores tècniques, ni proletarització: els determinants de la rendibilitat

Llorenç Ferrer creu que la colonització vitícola fou inicialment, al primer terç del segle XVIII, un expedient per sanejar els masos que passaven per un període de dificultats després de la Guerra de Successió, que resten per aclarir (però potser no foren alienes al recruament fiscal del cadastre, que no ha estat tingut en compte). Tanmateix, aquell context de dificultats explicaria l'opció per la rabassa a l'inici del cicle de rompudes: «el mas era incapaç, en una situació financera precària, de realitzar l'explotació amb treball assalariat». La terra inculca que els pagesos de mas «no podien explotar per manca de capital» era mobilitzada «sense fer cap mena de despesa» (o externalitzant-la sobre els rabassaires). «L'entrada en diner i les parts de fruits proporcionaven un ingrés al pagès del mas que, sense cap mena d'inversió, contribuïa a sanejar les dificultats de l'explotació».

Els bons resultats d'aquesta opció portarien a mantenir-la com a via de creixement agrari, i d'acumulació dels masos, fins al vuit-cents, la qual cosa implicaria que l'avenç d'una viticultura especialitzada es realitzaria a costa de grans esforços de treball i no de millores tècniques. Tal com resa la llegenda tradicional, el secret fou el treball, però, a diferència d'aquesta, consistí a trobar la manera de fer treballar més els altres. «La productivitat d'aquest sistema —escriu Llorenç Ferrer— no rau en un desenvolupament tecnològic, que continuà essent tradicional sense innovacions, sinó en la intensificació de la força de treball, la qual fou possible a conseqüència d'una determinada contractació agrària». «La important inversió en treball d'aquest conreu el feia més rendible en petites explotacions, en les quals comptava el producte final obtingut més que no la quantitat de treball invertit.» «La rabassa —conclou— era la fórmula jurídica que permetia assolir el màxim nivell d'explotació damunt la pagesia.»

¿Augment de la productivitat o de la rendibilitat? Un creixement agrícola basat en la intensificació del treball humà semblaria haver hagut de tendir a deprimir la producció física per hora/home. Però aquella via de creixement implicava una especialització lligada al mercat, per forçada que fos per al productor, i això significava que la viticultura disminuïa la subocupació de mà d'obra en mobilitzar un potencial de treball que altrament hauria restat parcialment ocios. És per això que pot parlar-se d'una via de creixement agrari malgrat basar-se en la intensificació del treball humà i no en la millora tècnica, que tenia en la vinculació al mercat la seva clau de volta, i en el qual els guanys de la producció per actiu agrícola s'han de mesurar en relació amb l'alternativa d'ampliar el conreu marginal dels cereals.

La inducció dels circuits comercials hauria fet un paper decisiu, sempre i quan entenguem que la resposta al dit estímul mercantil transcorregué a

través del control de la terra per part dels possessors de masos benestants. Ells disposaven a bastament de terra boscosa per conrear, i això mateix significava l'aparició d'un nombre creixent d'homes sense terra o amb terra insuficient per sobreviure. El creixement prendria aleshores la forma d'una mobilització de tots dos factors —terra i homes—, mitjançant la relació d'explotació configurada pel sots-establiment a rabassa en la mesura que la sortida comercial del vi o l'aiguardent ho feia rendible per al propietari.

L'estalvi net i l'acumulació en mans dels dits pagesos benestants, esdevinguts hisendats rurals, tindrà molt poc a veure amb el finançament d'aquell esforç. L'estudi que ha fet Llorenç Ferrer sobre els instruments de crèdit rural (tema al qual ha dedicat altres interessants treballs, també publicats, entre d'altres, en aquesta mateixa revista) ho demostra a bastament. Però si l'enriquiment de la burgesia agrària no mantingué gaires lligams amb l'avenç vitícola pel cantó de la inversió, ¿no podria haver-hi tingut més a veure pel cantó del consum i la demanda? La seva captació de rendes diferencials molt per damunt d'una renda senyorial erosionada, i d'una fiscalitat que podien desviar a tercers, significava que el poder de compra s'estenia entre aquests estrats en lloc de concentrar-se només en mans nobiliàries o patrícies, propenses al consum de luxe.

No hi ha dubte de la importància per al conjunt de Catalunya de la inserció progressiva, a partir del segle XVII, de la seva economia rural en uns circuits comercials europeus i ultramarins. Però en zones de la Catalunya central com el Bages, la comercialització de vi en circuits intercomarcals continuava essent, a finals del set-cents, molt més important que les sortides marítimes d'aiguardent. Això convida a fer una reflexió sobre el paper respectiu dels mercats exteriors i de la creixent integració del mercat interior català, també des de la vessant de la distribució de la renda i dels tipus de demanda que havia de generar.

Un treball com el de Llorenç Ferrer convida a intentar fer consideracions d'aquesta mena, que són una invitació a prosseguir la tasca de precisar els trets d'una transició al capitalisme com a conseqüència del sorgiment d'una classe quasi-propietària dels mitjans de producció fonamentals i de la integració de les diverses esferes de la producció en el mercat, però sense implicar innovacions tècniques decisives ni abocar a la proletarització de la força de treball. «Ens equivocariem —escriu— si confoníem desenvolupament del capitalisme amb una determinada forma de treball (el treball assalariat). En un determinat desenvolupament de les forces productives, en les quals l'avenç tecnològic és poc important, l'autoexplotació de la unitat pagesa en el seu conjunt pot resultar més eficaç per a les classes dominants que l'ús del treball assalariat.»

Precisament perquè créixer intensificant el treball humà tendiria a deprimir el producte per hora/home, havia de ser més rendible externalitzar el cost d'aquell treball que assumir-lo en una explotació directa llogant assalariats. L'èxit del Bages (o d'aquelles classes dirigents) «rau precisament en el desenvolupament d'unes relacions d'explotació que aprofitaren al màxim la força de treball en un moment d'escàs desenvolupament tecnològic».

El brot endogen d'industrialització, abans de la proliferació de colònies industrials al Llobregat i al Cardener, seria l'altra i la darrera prova d'això. Fins i tot després de mecanitzar-se la filatura de cotó, que s'havia estès aprofitant la xarxa prèvia dels paraires drapers, la mà d'obra fabril continuaria estant formada al Bages per dones pageses que cobraven un salari molt petit, considerat mer complement dels ingressos del marit. «Aquesta dualitat de la majoria d'unitats familiars bagenques —la dona a la fàbrica i l'home a les

feines agrícoles— permetia que s'establissin dues relacions d'explotació, les contradiccions de les quals eren mediatitzades per la unitat familiar: la relació industrial/treballadora tèxtil i la relació propietari de mas/rabassaire. Podien funcionar simultàniament aprofundides perquè ni l'una ni l'altra havien de garantir la reproducció de la unitat familiar.»

* * *

Diu Emili Giralt al seu pròleg que el treball de Llorenç Ferrer «es preocupa poc del triomf d'algú i es preocupa més dels mecanismes, estratègies o dels processos històrics que van permetre a algú triomfar, i recorda constantment que si algú ho va fer fou a costa del treball dels altres, la qual cosa s'oblida sovint». Aquesta és la principal virtut d'un llibre enormement suggerent, motivador de moltes preguntes i ulteriors recerques.

ENRIC TELLO

Teresa ABELLÓ I GÜELL, *Les relacions internacionals de l'anarquisme català (1881-1914)*. Barcelona, Edicions 62, 1987, 270 ps.

Jordi SABATER, *Anarquisme i catalanisme. La CNT i el fet nacional català durant la guerra civil*. Barcelona, Edicions 62, 1986. 236 ps.

Al pròleg al primer d'aquests dos llibres, Josep Termes observa que la bibliografia sobre l'anarquisme català és, a hores d'ara, francament abundant. També hauria pogut afegir, però, que, malgrat això, el nostre coneixement de la història, no diguem ja de la classe obrera catalana, sinó del mateix anarquisme, continua sent irrisori. Hem arribat a saber-ne moltes coses, n'hem acumulat una gran quantitat de dades, però el coneixem molt poc. Com els decorats de pobles de les pel·lícules de l'Oest, l'anarquisme de la nostra historiografia és una façana rere la qual no hi ha res. O molt poca cosa. Ens hem acostumat a parlar de grans qüestions, com collectivisme i comunisme, o terrorisme, o anarco-sindicalisme, a alludir a fets com el procés de Montjuïc, les bombes del comerç del segle, les grans vagues de cap al 1920, i a esmentar noms propis com si sabéssim perfectament de què i de qui es tracta, però la veritat és que, sota aquesta capa de falsa confiança, l'autèntica natura de l'anarquisme encara està esperant que algú comenci a investigar-la de debò. Hem arribat a familiaritzar-nos, a còpia de repetir-los, amb els noms de dotzenes d'anarquistes destacats, però no són per a nosaltres gaire cosa més que això: noms. Què sabem, realment, de Josep Lluнас, Pere Esteve, Josep Prat, Sebastià Suñé, «Leopold Bonafulla», o Joan Peiró, per posar només uns quants exemples? I, sobretot, encara hem de trobar resposta a les grans preguntes que un hom pot fer-se sobre el tema: qui eren els anarquistes? Quants eren? D'on procedien socialment, ideològicament? Com va canviar l'anarquisme català al llarg dels anys i per què? De tot això només en tenim una vaguíssima idea.

La raó d'aquest fet cal anar-la a buscar, en bona part, a les fonts que hom ha utilitzat preferentment fins ara. Els nostres historiadors de l'anarquisme s'han basat gairebé exclusivament en la paperessa oficial segregada pel moviment —actes i comunicacions de congressos, manifestos, arxius d'organitzacions— i en la seva premsa. Però fins i tot aquestes fonts haurien pogut ser interrogades d'una altra manera. En els documents oficials hom hauria pogut